

بازشناسی کتاب تجرید الاعتقاد^۱

علیرضا عبداللہی سیستانی^۲

چکیده

«تجرید الاعتقاد»، کتابی در علم کلام به زبان عربی، نوشته خواجه نصیرالدین طوسی (متوفی ۶۷۲)، از کتاب‌های مهمی است که در تبیین و ارائه نظام کلامی - فلسفی عقاید امامیه، نگاشته شده است و به گفته برخی، اولین آن‌ها به حساب می‌آید. این کتاب از آغاز تألیف تاکنون قریب به نه قرن مدار فکری عامه و خاصه گردیده و پیوسته مورد استفاده اندیشمندان و دانش‌پژوهان بوده است. تجرید الاعتقاد به جهت رویکرد خاص آن به فلسفه و کلام، نقطه عطفی در تاریخ کلام محسوب می‌شود. خواجه، مباحث تجرید را در شش مقصد سامان داده است، تعداد فصول کتاب، یازده فصل، در ۲۲۵ مسأله می‌باشد. آشکارترین ویژگی این کتاب، اختصار فوق‌العاده آن است. نوشتار پیش‌رو، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به روش توصیفی سعی در معرفی این کتاب دارد.

واژگان کلیدی: تجرید الاعتقاد، کتابشناسی، خواجه نصیر، طوسی، کتاب.

۱ تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۷/۱۴ _ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۱۱/۲۸

۲ دانش‌پژوه دوره کارشناسی کلام، جامعه المصطفیٰ العالمیه، مشهد مقدس

مقدمه

بالاترین وحدت بین ملتها، وحدت در اندیشه و عقیده است. همیشه انسان به دنبال آرمان برتر بوده و می‌خواهد خود را از افکار خطا و غیرواقع، دور سازد. هر چند خلاصی از چنگ اوهام و غلطاندازی‌های ابلیس برای کمتر کسی میسر شده است.

از جمله بزرگانی که کوشیده تا غبار پندار و وهم را از آینه عقاید بزدایند و حقایق واقعی را به انسانها بنمایانند، دانشمند شهیر، خواجه نصیر الدین طوسی (متوفای ۶۷۲ ق) است. شهرت علمی و جهانی او ما را از هر گونه توضیحی در شرح حالش بی‌نیاز می‌سازد. آنچه در این مقام، مورد نظر است یکی از تألیفات گرانسنگ کلامی اوست که بعد از وی تأثیری شگرف بر اندیشه آیندگان نهاده است. این کتاب که مانند سایر آثار خواجه بر تارک علم و استدلال می‌درخشد، کتاب «تجريد الاعتقاد» است.

این کتاب از بدو تألیف تاکنون قریب به ۹ قرن مدار فکری عامه و خاصه گردیده و پیوسته مورد استفاده اندیشمندان و دانش پژوهان بوده است. خواجه خود درباره انگیزه تألیف این کتاب در مقدمه مختصر آن چنین می‌گوید:

أما بعد حمد واجب الوجود علی نعمائه و الصلاة والسلام علی سید أنبیائه محمد المصطفی و علی أکرم أمناؤه، فإني مجیب إلی ما سألت من تحریر مسائل الکلام و ترتیبها علی أبلغ نظام مشیرا إلی غرر فوائد الاعتقاد و نکت مسائل الاجتهاد ممّا قادنې الدلیل إلیه و قوی اعتقادی علیه و سميته بتجريد الاعتقاد و الله أسأل العصمة و السداد و أن يجعله ذخرا ليوم المعاد. (طوسی ۱۴۰۷ ق: ۱۰۱)

علامه حلی جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر، متوفای محرم ۷۲۶ که از اکابر و امثال تلامذه اوست در مقدمه شرح خود بر این کتاب فرموده: چون روح بزرگ او به پیشگاه الهی عروج کرد و در حریم و فضای رضایت و پذیرش خداوندی جای گرفت؛ چنین یافتیم که کتاب «تجريد الاعتقاد» از مصنفات وی کتابی است جامع و کامل، شامل اهم مطالب و مسائل کلامی و اعتقادی با جدیدترین روش علمی و استدلالی چنانکه مؤلف خود در مقدمه به آن اشاره فرموده؛ ولی در نهایت ایجاز و اختصار تا به آنجا که دانش پژوهان از فهم و درک مضامین و مطالب آن ناتوان بودند و ما برای سهولت فراگیری به شرح و توضیح آن پرداختیم و آن را کشف المراد نامیدیم. (حلی، ۱۴۱۳ ق: ۲۰)

و عالم محقق فاضل، علاء الدین علی بن محمد قوشجی (متوفی ۸۷۹ ه. ق)

که از اکابر علمای اهل تسنن و در فنون علوم، متبحر است در مقدمه شرح خود چنین آورده:

کتاب تجرید، تألیف دانشمند بزرگ امام و پیشوای فلاسفه الهی حامی عدالت و دیانت، محمد بن محمد طوسی روحش پاک و تربتش زنده و پایدار باد، گرچه کتابی است مختصر، کم حجم، ولی در آمیخته است به مباحثی نو و شگفت، پرفایده و سودمند، در منزلت و پایگاهی والا، با نظم و ترتیبی نیکو، مورد توجه و پذیرش اکابر و امثال، دانشمندان بمانند آن در اعصار و قرون گذشته دست نیافته، و همانند آن را نیآورده، شامل مطالب و نکته‌هایی که اساس و امهات مسائل دانش کلام است، و گوهرگونه برای همیشه فروزان و تابناک با بیانی در نهایت اختصار و در حد اعجاز، تهی از حشو و زواید، در کمال فصاحت و شیوایی، تو گویی الفاظ و کلمات چشمه روانی است از شیوایی، ولی معانی و مضامین آنچنان مشکل و در سطحی والا که سحر از درک و حل آن عاجز و در برابرش ناتوانست و ساجد، آوازه و شهرت این کتاب چون خورشید است در آسمان، شیفتگان آن را دست به دست می‌برند و اندیشه‌های بلند برای درک معانی و رسیدن به مضامین آن در میدان مسابقه از یکدیگر سبقت می‌جویند. (محقق دوانی، ۱۳۸۱ ش: ۲۸۹-۲۸۸)

ما از آوردن نظریات سایر اندیشمندان درباره مؤلف و کتابش، به جهت دوری از طولانی شدن کلام خودداری می‌نمایم.

معرفی اجمالی و جایگاه

«تجرید الاعتقاد»، کتابی است مشهور و در فن خویش بی‌نظیر که خواجه طوسی آرای کلامی خود را با بهترین نظام و قوی‌ترین براهین، به سبک شیوایی، در آن گرد آورده است.

این کتاب، از کتاب‌های مهمی است که در تبیین عقاید امامیه، نگاشته شده و به گفته برخی، اولین آنها به حساب می‌آید. نام کتاب با اینکه خواجه خود در مقدمه کوتاهش، نام کتاب را معین نموده؛ ولی پس از وی به علت اشتباه کاتبان و ناسخان، نام آن به صورتهای ذیل نقل شده است: (صدرائی خوئی، ۱۴۲۴ق: ۲۰)

۱. تجرید الاعتقاد؛

۲. تجرید الکلام فی تحریر عقائد الاسلام؛

۳. تجرید الکلام؛

۴. تجرید العقائد؛

۵. تجرید القواعد.

استاد علامه حسن حسن زاده آملی در مقدمه خود بر کشف المراد پیرامون نام کتاب و اینکه نام آن تجرید الاعتقاد است نه اسم دیگر، چنین می فرماید: *النسخ الأصلية كلها ناصّة من غير التباس على قوله وسميته بتجرید الاعتقاد او وسمته بتجرید الاعتقاد، حتى ان النسخة الاولى بل اكثر النسخ صريحة على التجريد. على أن تسمية العلامة شرحه بكشف المراد في شرح تجرید الاعتقاد و هو تلميذه وكذلك كلام الخواجه تسجيعا و سميته بتجرید الاعتقاد واللّه أسأل العصمة والسداد و ان يجعله ذخرا ليوم المعاد، وكذلك تسمية شمس الدين الاسفراينى شرحه بتعريد الاعتماد في شرح تجرید الاعتقاد كلها ينادى بأن الكتاب موسوم بتجرید الاعتقاد لا تجرید العقائد او القواعد.* (همان: ۲۱)

بعضی، احتمال داده اند که خواجه، عنوان تجرید الاعتقاد را تحت تأثیر کتاب «التجرید» قاضی، عبد الجبار معتزلی، برگزیده است. کسانی نیز معتقدند این کتاب، از خود خواجه نصیر نیست. مستند تردید ایشان در انتساب تجرید به خواجه، ناسازگاری برخی از مباحث آن با آرای نصیر الدین طوسی در سایر آثارش، مانند شرح اشارات است، اما اکثریت دانشمندان، این تردید را روا ندانسته اند. این ناسازگاری را بر اساس تحول اندیشه های او، می توان تبیین کرد.

انتساب تجرید به نصیر الدین طوسی اسماعیلی مذهب هم نارواست، زیرا بدون تردید آن را پس از روی گردانی از مذهب اسماعیلی و گرایش به مذهب امامیه اثنا عشری نوشته است. بنا به قول مشهور، خواجه، نگارش تجرید را در ۶۶۰ ق، به پایان برد.

تجرید الاعتقاد به جهت رویکرد خاص آن به فلسفه و کلام، نقطه عطفی در تاریخ کلام محسوب می شود. خواجه نصیر در این کتاب میان فلسفه مشائی و کلام شیعی تلفیقی به وجود آورده که سبب نزدیکی فلسفه و کلام در میان متفکران شیعه شده است. (احمدی، ۱۳۵۸ش: ۲۲۴؛ داوری، ۱۳۵۸ش: ۱۱۹)

مرتضی مطهری معتقد است که خواجه نصیر الدین طوسی با تالیف این کتاب، کلام را از سبک حکمت جدلی به سبک حکمت برهانی نزدیک کرده (مطهری، ۱۳۶۹ش، ج ۲: ۶۸) و این کتاب، الگویی برای کتابهای بعدی در این

رشته شده و متکلمان مسلمان، اعم از اشعری و معتزلی از روش خواجه نصیر در این کتاب پیروی کرده‌اند. (همان: ۵۷)

این گمانه‌زنی که تجرید، آخرین کتاب خواجه طوسی است، نیز نارواست و سرانجام اینکه انگیزه خواجه از نگارش تجرید، تحریر مسائل کلامی، نظام‌مندسازی اندیشه‌های دینی و بیان مستدل عمده‌ترین عقاید شیعه امامیه است.

خواجه نصیر، این کتاب را برخوردار از بهترین اسلوب و مشتمل بر دیدگاه‌ها و اعتقاداتی که با برهان برای وی اثبات گردیده، معرفی می‌کند. (حلی، ۱۴۰۷ق: ۲۰) به این ترتیب، برخلاف برخی کتاب‌های او که صرفاً تبیین نظریات عده‌ای از بزرگان است؛ همچون حل مشکلات الاشارات در شرح اشارات و تنبیحات ابن سینا و دفاع از آن در مقابل انتقادات فخرالدین رازی و کتاب «مُصارع المُصارع» در دفاع از دیدگاه‌های ابن سینا در مقابل اشکالات شهرستانی، این کتاب دربرگیرنده نظریات خاص وی است.

ساختار

خواجه، مباحث تجرید را در شش مقصد سامان داده است، تعداد فصول کتاب، یازده فصل، در ۲۲۵ مسأله می‌باشد.

امور عامه: ۷۵ مسأله.

طبیعیات: ۷۴ مسأله.

الهیات: ۷۶ مسأله.

فهرست مطالب مقاصد و فصول کتاب چنین است:

مقصد نخست: متضمن بحث از امور عامه؛ یعنی مباحث وجود و عدم، ماهیت و لواحق آن و علت و معلول است.

مقصد دوم: با عنوان «جواهر و أعراض»، به بحث از اجسام، جوهر مجرد و أعراض ۹ گانه، بر سیاق انگاره ارسطویان می‌پردازد. مسائل معرفت‌شناسی و منطقی نیز، در این مقصد، به اختصار مطرح می‌شوند. این بخش، در واقع، متضمن بیان مبانی وجود‌شناسی و جهان‌شناسی و معرفت‌شناسی علم کلام است، اما آنها را نمی‌توان تحریر عقاید خواند.

از مقصد سوم، تا مقصد ششم، به ترتیب، مسائل خداشناسی، شامل مسائل مربوط به وجود صانع، صفات و افعال باری، نبوت عامه و خاصه، امامت عامه و خاصه و معاد، مورد بحث قرار می‌گیرد. وی، بر خلاف شیوه

رایج نگارش کتاب‌های کلامی، به بحث از چیستی علم کلام و سایر عناوین هشت‌گانه (رئوس ثمانیه) در معرفی این دانش، نمی‌پردازد.

جهت‌گیری و روش شناسی تجرید

بنا به دیدگاه مشهور، هدف خواجه در تجرید، ارائه نظام کلامی - فلسفی، در عقاید شیعی است. علما، خواجه نصیرالدین طوسی را در تأسیس چنین نظامی موفق دانسته‌اند. این دیدگاه را در پرتو جایگاه تاریخی تجرید، در چالش فیلسوفان و متکلمان، می‌توان ارزیابی کرد.

تجرید، از چهار جریان عمده فلسفی و کلامی متأثر است:

۱. سنت کلام‌نگاری شیعی (شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، زین الدین بیاضی)؛
۲. فلسفه مشایی ابن سینایی؛
۳. کلام فلسفی فخررازی؛
۴. مبانی اعتزالی.

در باره تأثر خواجه از فخررازی، توجه به چالش فیلسوفان و متکلمان حائز اهمیت است.

خواجه که در شرح اشارات و تلخیص المحصل، آراء و انتقادهای فخر رازی را مورد چالش و ردّ قرار می‌دهد، در امور عامه تجرید، کم و بیش، از دیدگاه‌های وی متأثر می‌گردد و همین امر، سبب ناسازگاری برخی آرای وی در تجرید با دیدگاهش در کتاب‌های سابق بر آن می‌گردد.

قاعده مسبوقیت امر حادث بر ماده و مدّه، نظریه مشایی هیولای اولی، انطباق قاعده الواحد در باره باری تعالی، نظریه قدم زمانی عالم، علم باری تعالی و نظریه عقول، از جمله مواضعی است که خواجه در آنها بیش و کم ره‌یافت فخر الدین رازی در المباحث المشرقیه را اخذ می‌کند. بنا بر این مراد از فلسفه در این ادعا که تجرید بنیان‌گذار نظام کلام - فلسفی در شیعه است، مفهوم مشایی آن، حتی در سنت ابن سینایی نیست.

شروح و حواشی بر تجرید الاعتقاد

این کتاب از بدو تألیف تاکنون مورد توجه متکلمین و فلاسفه اسلامی اعم از شیعه و سنی قرار گرفته و بر آن شروح و حواشی بسیاری نگارش یافته که به ترتیب از آنها یاد می‌گردد.

هر دانشمند صاحب عقیده‌ای به جای پرداختن به تصنیف کتابی مستقل

در کلام، به نوشتن شرح یا حاشیه‌ای بر تجرید اکتفا می‌نمود. و در حقیقت شروح و حواشی این کتاب، تاریخ علم کلام و تطور اندیشه در میان مسلمانان است.

بنا به کاوشی که در این نوشتار به عمل آمده تعداد شروح و حاشیه‌هایی که تا کنون بر تجرید الاعتقاد نوشته شده چنین است:

۱. شروح و حواشی تجرید المنطق شش عدد،
۲. حواشی تجرید نه عدد،
۳. شروح تجرید ۴۱ عدد،
۴. حواشی شروح تجرید ۱۸۳ عدد،
۵. حواشی کشف المراد ده عدد،
۶. حواشی شرح قدیم ۳۶ عدد،
۷. حواشی حاشیه جرجانی بر شرح قدیم ۲۶ عدد،
۸. حواشی شرح جدید ۱۱۷ عدد،
۹. حواشی حاشیه قدیم دوانی بر شرح قوشچی ۲۳ عدد،
۱۰. حواشی حاشیه خفری بر شرح قوشچی ۳۱ عدد،
۱۱. حواشی شوارق الالهام یازده عدد،
۱۲. مجموع شروح و حواشی معرف شده در این نوشته ۲۳۱ عدد،
۱۳. مجموع نسخه‌های خطی معرفی شده از این شروح و حواشی ۶۱۲ نسخه. (صدرائی خوئی، ۱۴۲۴ق: ۱۲-۱۳)

شروح عربی

- ۱- کشف المراد از علامه حلّی جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر که کرارا در ایران و لبنان و هند به طبع رسیده و این نخستین شرح بر این کتاب است.
- ۲- تفرید الاعتماد از شمس الدین محمد بن احمد اسفراینی بیهقی که قریب به عصر مؤلف می‌زیسته و در بعضی منابع آمده شیخ علاء الدین ابو العلاء محمد بن احمد بهستی اسفراینی. (مدرس رضوی، ۱۳۸۶ش: ۴۲۹)
- ۳- المفید، از ابو عمر و احمد بن محمد مصری (م ۷۵۷ه.ق) از تلامذه علامه حلّی. (حاجی خلیفه ۲۰۰۸م، ج ۱: ۳۵۱)
- ۴- تسدید القواعد از شیخ شمس الدین محمود بن عبد الرحمن بن احمد اصفهانی (۶۷۴-۷۴۹ه.ق) این شرح به نام شرح قدیم معروف است و مؤلف

آن از اکابر دانشمندان و علمای اصفهان است که به مصر مسافرت کرده و به درخواست طلاب و دانش پژوهان در آنجا متوطن و به تدریس علم تفسیر و کلام و سایر علوم اسلامی اشتغال یافته و هم اوست که در مورد شرح علامه حلی آورده: «لولا شرحه لما شرح هذا المتن» اگر نبود شرح او ایضاح و بیان مطالب این کتاب کار آسانی نمی‌بود.

بسیاری از فضلاء و دانشمندان بر این شرح حواشی و تعلیقاتی نگاشته‌اند که از جمله آنهاست عالم محقق سید علی شریف جرجانی (م ۸۱۶ ه. ق.).

۵- از علامه اکمل الدین محمد بن شمس الدین محمد بن محمود بابرتی حنفی (م ۷۸۶ ه. ق.) از شاگردان شمس الدین محمود اصفهانی شارح قدیم. شذرات الذهب ج ۵۰۵/۸ و در هدیة العارفین ج ۱۷۱/۲ آمده آن حاشیه‌ای است بر شرح قدیم.

۶- از احمد بن محمد بن علی حداد معروف به باروگر تبینی عاملی از تألیف آن ذیحجه (۸۴۹) فراغت یافته است.

۷- از خضر شاه بن عبد اللطیف متشوی رومی حنفی (م ۸۵۳ ه. ق.). (حاجی خلیفة (۲۰۰۸ م، ج ۲: ۱۱۵۸)

۸- شرح فاضل محقق شیخ علاء الدین علی بن محمد معروف به قوشجی (م ۸۷۹ ه. ق) مؤلف آن را برای سلطان ابوسعیدخان، از سلاطین ایلخانی ایران تألیف کرده و به شرح جدید معروف می‌باشد و در ایران به چاپ رسیده است.

۹- تحریر تجریدالعقاید از مؤلفی مجهول، نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۳۹۶۸ موجود است.

۱۰- تسدید النقایید فی شرح تجریدالعقاید از قوام الدین یوسف شیرازی ابن حسن معروف به قاضی بغداد (م ۹۲۲ ه. ق.).

۱۱- شوارق الالهام از مولی عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی (م ۱۰۵۱ ه. ق) شرحی است بر تمام مباحث تجرید و بعضی گفته‌اند او را شرح دیگری است ناقص به نام مشارق الالهام و یا هر دو یک شرح است که قسمت امور عامه آن شوارق الالهام و قسمت اعراض و الهیات آن به نام مشارق الالهام نامیده شده.

۱۲- شرحی است از مولی حاج حسین یزدی از شاگردان شیخ بهائی.

۱۳- از مولی بلال شاخنی قائینی.

۱۴- البراهین القاطعة فی شرح تجرید العقائد الساطعة از مولی محمد جعفر

بن سیف الدین استرآبادی (م ۱۲۵۸ و یا ۱۲۶۳ ه.ق).

۱۵- از محمد کاظم فرزند محمدرضا طبری، نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس و ملی تهران موجود است و مؤلف آن را به نام محمدشاه قاجار نوشته.

۱۶- نهایه‌التحریر فی شرح التجرید از سید محمد تقی بن امیر مؤمن (م ۱۲۷۰ ه.ق) این شرح منظوم و در دو بخش منطق و کلام تجرید که به عربی است.

۱۷- از حاجی محمدجعفر بن محمد صفی آواده‌ای مفتی اصفهان (م ۱۲۸۰ ه.ق) تذکره القبور جزئی اصفهانی

۱۸- القول السدید فی شرح التجرید از آقا سید محمد بن مهدی شیرازی از معاصرین. شروع و ترجمه فارسی

۱۹- تحفه شاهی و عطیه الهی، از زین الدین علی بدخشی سال اتمام تألیف (۱۰۲۳ ه.ق) و در هندوستان به چاپ رسیده.

۲۰- شرح میرزا عماد الدین محمود شریف فرزند میرزا مسعود سمنانی (م ۱۰۶۸ ه.ق).

۲۱- شرح امیرمحمد اشرف فرزند سید عبدالحسیب بن احمد بن زین العابدین علوی عاملی (م ۱۱۴۵ ه.ق) به نام علاقه‌التجرید.

۲۲- شرح میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی مؤلف کتاب قصص العلماء (م ۱۳۰۲ ه.ق).

۲۳- ترجمه و شرح از میرزا حاج ابو الحسن شعرانی (م ۱۳۹۳ ه.ق).

۲۴- طریق الرشاد، از حیدرعلی خان برومند اصفهانی (م ۱۴۱۷ ه.ق) که جلد اول آن تا پایان بحث امکان استعدادی در زمان حیات مؤلف به چاپ رسیده.

حواشی و تعلیقات بر تجرید العقاید

۱- از سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرف شاه علوی (م ۷۱۵ یا ۷۱۸ ه.ق).

۲- از علامه محقق دوانی (م ۹۰۸ ه.ق).

۳- از شجاع الدین سلیمان قلعه حکمی حنفی رومی مفتی قرمان (م ۹۷۳ ه.ق).

۴- از فخر الدین سماکی استرآبادی از تلامذه غیاث الدین منصور دشتکی حاشیه بر الهیات تجرید.

۵- از مولی صدرای شیرازی صاحب کتاب شریف اسفار (م ۱۰۵۰ ه.ق)

۶- از مولی سلطان حسین یزدی ندوشنی از اساتید خلیفه سلطان و ملا خلیل قزوینی و مجلسی اول و از تلامذه شیخ بهایی احتمال آن می‌رود که شرح بر تجرید باشد در ریاض العلماء آمده، من شرح او را در ذیل عبارت «وجود العالم بعد عدمه ینفی الایجاب» در الهیات تجرید در شهر هرات دیده‌ام و این احتمال هم می‌رود که وی همان مولی حاج حسین یزدی باشد که در شارحین تجرید از او یاد شد.

۷- از مولی علی لاهیجی تاریخ کتابت آن ۱۰۲۵ ه. ق یاد شده.

۸- از مولی حمزه گیلانی از تلامذه مولی محمد صادق اردستانی متوفای نیمه اول قرن دوازدهم هجری.

۹- از مولی محمد جعفر بن سیف الدین استرآبادی (م ۱۲۶۳ ه. ق) از تلامذه مرحوم سید علی صاحب ریاض و این حاشیه اساس شرح او بر تجرید است به نام البراهین القاطعه.

تعلیقات و حواشی بر شرح قدیم و حواشی آن

۱- از علی بن محمد معروف به نصیر الدین کاشانی فقیه و متکلم شیعی (م ۷۵۵ ه. ق) و این حاشیه اساس و پایه حاشیه سید شریف جرجانی است.

۲- از ابو زکریا محیی الدین احمد بن ابراهیم نحاس دمشقی (مقتول ۸۱۴ ه. ق).

۳- از عالم محقق سید علی شریف جرجانی صاحب شرح مواقف (م ۸۱۶ ه. ق).

۴- از خضر بیک فرزند قاضی جلال الدین بن صدر الدین بن ابراهیم حنفی رومی (م ۸۶۳ ه. ق)

۵- از مولی احمد بن موسی بن شمس الدین معروف به خیالی (م ۸۶۲ یا ۸۷۰).

۶- از مولی محیی الدین محمد بن ابراهیم رومی حنفی مشهور به خطیب زاده (م ۹۰۱ ه. ق) او از تلامذه خضر بیک است.

۷- از محیی الدین محمد بن قاسم معروف به اخوین (م ۹۰۴ ه. ق).

۸- از سنان الدین یوسف معروف به عجم سنان مفتی اماسیه ردّ بر حاشیه خطیب زاده.

۹- از علامه محقق دوانی (م ۹۰۸ ه. ق).

۱۰- از محیی الدین محمد بن حسن سامسونی (م ۹۱۹ ه. ق)

- ۱۱- از حسام الدین حسین بن عبد الرحمن توقانی (م ۹۲۶ ه. ق).
- ۱۲- از ابن بردعی محیی الدین محمد بن محمد بردعی (م ۹۲۷ ه. ق) صاحب حاشیه بر آداب البحث عضد الدین ایجی.
- ۱۳- از شجاع الدین الیاس رومی (م ۹۲۹ ه. ق)
- ۱۴- از مولی احمد طالشی گیلانی (م ۹۳۰ ه. ق)
- ۱۵- از شجاع الدین کوسج.
- ۱۶- از عبد الرحمن غزالی زاده.
- ۱۷- از سلیمان بن منصور طوسی معروف به شیخی که تعلیقه‌ای است بر حاشیه سید شریف و حاشیه خطیب زاده.
- ۱۸- از محمد بن محمود مغلوی وفایی صاحب تفسیر آیه الكرسی (م ۹۴۰ یا ۹۶۳ ه. ق).
- ۱۹- از مولی عصام الدین ابو الخیر احمد بن مصلح الدین معروف به طاشکبری زاده صاحب الشقایق النعمانیة (م ۹۶۳ یا ۹۶۸ ه. ق) تا مباحث ماهیت و در آن آمده اقوال قوشجی و دوانی و امیر صدر الدین و ابن الخطیب و آراء خود او.
- ۲۰- از مولی محمد بن عبد الکریم رومی حنفی معروف به زلف نگار (م ۹۶۴ ه. ق).
- ۲۱- از شاه محمد بن حرم (م ۹۷۸ ه. ق).
- ۲۲- از مولی علی بن امر الله مشهور به ابن الحنایی (م ۹۷۹ ه. ق).
- ۲۳- از شمس الدین احمد بن محمود معروف به قاضی زاده بر مباحث ماهیت (م ۹۸۸ ه. ق).
- ۲۴- از مولی عبد الغنی بن امیر شاه بن محمود (م ۹۹۱ یا ۹۹۹ ه. ق).
- ۲۵- از مولی حبیب الله شیرازی معروف به میرزا جان (م ۹۹۴ ه. ق).
- ۲۶- از مولی محمد معروف به سپاهی زاده (م ۹۹۷ ه. ق).
- ۲۷- از خضر بن عبد الکریم (م ۹۸۹ یا ۹۹۹ ه. ق).
- ۲۸- از قاضی نور الله شوشتری صاحب مجالس المؤمنین (مقتول ۱۰۱۹ ه. ق).
- ۲۹- از شیخ ناصر بن عبد الحسین منامی بحرانی از شاگردان شیخ حسین ماحوزی از دانشمندان قرن یازدهم.

تعلیقات و حواشی بر شرح جدید و حواشی آن

- ۱- از مولی حسن بن محمد بن محمد شاه فناری چلبی معروف به ابن

الفناری (م ۸۸۶ ه. ق).

۲- حاشیه قدیم از علامه محقق دوانی (م ۹۰۸ ه. ق) که مؤلف آن را به نام سلطان یعقوب بایندری آق قوینلو (۸۸۳-۸۹۶ ه. ق) نوشته و بعد همان را به سلطان بایزید تقدیم داشته و در پی آن سید الحکماء امیر صدر الدین محمد دشتکی (مقتول به سال ۹۰۳ ه. ق) حاشیه‌ای بر شرح جدید نگاشته و بر دوانی ایراداتی گرفته.

۳- حاشیه دیگری از دوانی به نام حاشیه جدید که در آن اعتراضات و ایرادات امیر صدر الدین را پاسخ گفته، و باز امیر صدر الدین به دنبال این حاشیه، حاشیه دیگری نوشته در رد مطالب و نظریات دوانی.

۴- حاشیه اجدد نیز از علامه دوانی که در آن بر مطالب و آراء مندرج در حاشیه دوم سید الحکماء پاسخ گفته، مجموع این سه حاشیه دوانی را طبقات جلالیه، و دو حاشیه امیر صدر الدین را طبقات صدریه می‌نامند.

۵- از شمس الدین محمد استرآبادی که آن را به نام سلطان محسن مشعشی (م ۹۰۵ ه. ق) تألیف کرده است.

۶- از مولی محمد بن حاج حسن (م ۹۱۱ ه. ق) که جنبه محاکمه دارد بین طبقات صدریه و جلالیه.

۷- از غیاث الدین منصور دشتکی فرزند سید الحکماء (م ۹۴۹ ه. ق) که در پاسخ حاشیه اجدد دوانی نوشته که والد او دیگر برای پاسخ دوانی در قید حیات نبوده.

۸- از علامه شمس الدین محمد بن احمد خفری (م ۹۳۵، ۹۴۲، ۹۵۷ ه. ق) چنانکه در کشف الظنون آمده آن بر طریق محاکمه است بین حواشی محقق دوانی و سید الحکماء و بر این حاشیه حواشی و تعلیقات زیادی نوشته شده که ذکر آن خواهد آمد.

۹- محاکمات التجرید از حافظ الدین محمد بن احمد عجم (م ۹۵۷ ه. ق) صاحب کشف الظنون درباره آن می‌گوید. او بر شارحین ایرادها و اعتراضاتی آورده و چیزی فرو گذار نکرده (آورد فیها الرّدود و الاعتراضات علی الشراح و لم یغادر صغیره و لا کبیره مما یتعلق به).

۱۰- از علامه کمال الدین حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی (م ۹۴۰ یا ۹۵۰ ه. ق) حاشیه بر شرح است تا پایان بحث علت و معلول.

۱۱- از مولی جلال الدین استرآبادی صدری از علمای عصر شاه طهماسب صفوی در الذریعه آمده محققین بر این عقیده‌اند که حاشیه او بهترین حواشی

بر حاشیه قدیم دوانی است.

۱۲- از مولی جمال الدین محمود شیرازی از شاگردان علامه دوانی بر حاشیه قدیم.

۱۳- از میرفخرالدین محمد بن حسن حسینی استرآبادی معروف به سماکی تا پایان بحث نبوت در الهیات و بر بخش جواهر و اعراض، نوشته به سال (۹۶۵ ه. ق).

۱۴- از مولی مصلح الدین محمد بن صلاح الدین عبادی لاری (م ۹۷۹) بر حاشیه قدیم دوانی صاحب تاریخ مرآة الادوار و مرقاء الاخبار به فارسی.

۱۵- از مولی عبد الله بن حسین یزدی شاه آبادی صاحب حاشیه منطق (م ۹۸۱ ه. ق) بر الهیات.

۱۶- از مولی حبیب الله باغنوی شیرازی معروف به «میرزا جان» (م ۹۹۴ ه. ق) و آن بر حاشیه قدیم دوانی است تا بحث جواهر و اعراض.

۱۷- از شمس الدین محمد معروف به ملاشمسای گیلانی معاصر با ملاصدرا.

۱۸- از عبد الله نخجوانی مشهور به «میر مرتاض» بر حاشیه جدید.

۱۹- از مولی احمد بن محمد معروف به مقدس اردبیلی (م ۹۹۳ ه. ق) بر الهیات.

۲۰- از امیر فضل الله استرآبادی از شاگردان مقدس اردبیلی.

۲۱- از سید امیر فیض الله بن عبد القاهر حسینی تفرشی از تلامذه مقدس اردبیلی (م ۱۰۲۵ ه. ق).

۲۲- از قاضی نور الله شوشتری صاحب مجالس المؤمنین (مقتول به سال ۱۰۱۹ ه. ق).

۲۳- از مولی عبد الغفار بن محمد بن یحیی گیلانی از تلامذه میر داماد.

۲۴- از مولی عطاء الله گیلانی رودسری از شاگردان میر ابو القاسم فندرسکی حاشیه‌ای است بر جواهر و اعراض شرح قوشجی و حاشیه بر حاشیه قدیم دوانی.

۲۵- از سید ظهیر الدین میرزا ابراهیم بن قوام الدین حسین بن عطاء الله حسینی همدانی (م ۱۰۲۵ یا ۱۰۲۶ ه. ق).

۲۶- از یوسف بن محمد جان قره باغی (م ۱۰۳۵ ه. ق)

۲۷- از قاضی علاء الدین عبد الخالق معروف به قاضی زاده کرهرودی از شاگردان شیخ بهائی و صاحب کتاب تحفه شاهی در بحث امامت (م ۱۰۳۸ ه. ق).

- ۲۸- ریاض القدس از مولی احمد بن زین العابدین علوی از شاگردان شیخ بهائی که پس از رؤیت حاشیه خفری آن را نوشته.
- ۲۹- از مولی عبد الرزاق بن علی لاهیجی ملقب به فیاض (م ۱۰۵۱ یا ۱۰۷۲) و آن غیر از شرح معروف او بر تجرید است به نام شوارق الالهام و یا مشارق.
- ۳۰- از سلطان العلماء سید حسین بن رفیع الدین محمد بن محمود مرعشی آملی اصفهانی (م ۱۰۶۴ ه. ق)
- ۳۱- از سید امیر محمد معصوم حسینی قزوینی (م ۱۰۹۱ ه. ق).
- ۳۲- از آقا حسین محقق خوانساری (م ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ ه. ق) در ریاض العلماء آمده آن دقیق و مفیدترین حواشی است.
- ۳۳- از میرزا محمد بن حسن شروانی معروف به ملا میرزا (م ۱۰۹۸ ه. ق) بر حاشیه قدیم و شرح جدید.
- ۳۴- از سید میرزا محمد باقر بن معز الدین حسینی رضوی معاصر شیخ حرّ عاملی.
- ۳۵- از حکیم فقیه مولی ابوالقاسم بن محمد گلپایگانی از تلامذه و روات از مجلسی اول. متوفای ۱۰۹۲ ه. ق.
- ۳۶- از میرزا عبد الله افندی صاحب ریاض العلماء (م حدود ۱۱۳۰ ه. ق).
- ۳۷- از امیر محمد حسین بن محمد صالح خاتون آبادی (م ۱۱۵۱ ه. ق).
- ۳۸- حاشیه بر امور عامه از شیخ محمد علی حزین گیلانی (م ۱۱۸۱ یا ۱۱۸۳ ه. ق) و هم از او است ترجمه منطق تجرید.
- ۳۹- از سید شاه فتح الله بن حبیب الله شیرازی (م ۹۹۷ ه. ق) بر حاشیه قدیم.
- ۴۰- از حکیم فقیه سلطان محمد قائینی والد مولی قطب الدین محمد بن سلطان قائینی مؤلف رساله معرفه التقویم فارسی.
- ۴۱- از سید میر معز الدین بن سید فخر الدین مشهدی (م قرن دوازدهم).
- ۴۲- از مولی احمد بن محمد ابراهیم اردکانی یزدی به سال ۱۲۲۵ ه. ق آن را برای حاج محمد حسین خان صدراعظم اصفهانی (م ۱۲۳۹ ه. ق) تألیف کرده است.
- ۴۳- از سید محمد بن فتح الله موسوی (م ۱۲۲۵ ه. ق) نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس موجود است.
- ۴۴- از محمد جعفر بن محمد صادق لاهیجی از حکمای عصر محمد شاه قاجار (م ۱۲۶۴ ه. ق).

۴۵- از میرزا محمد بن سلیمان تنکابنی صاحب قصص العلماء (م ۱۳۰۲ ه. ق) بر قسمت الهیات.

شایسته ذکر است چنانکه اکثر حواشی بر شرح قدیم ناظر بر حاشیه عالم محقق سید شریف جرجانی است. عمده محشین شرح جدید نیز ناظر به حواشی سید الحکماء و محقق دوانی می‌باشند و عده‌ای هم با توجه به جامعیت حاشیه شمس الدین محمد خفری که از اعظام علماء و محققین در علوم عقلیه حوزه فلسفی شیراز پس از سید الحکماء و علامه دوانی است، بر این حاشیه تعلیقات و حواشی آورده‌اند.

حواشی و تعلیقات بر حاشیه خفری

۱- از سید حسین حسینی خلخالی صاحب حاشیه بر تفسیر بیضاوی (م ۱۰۱۴ یا ۱۰۲۴ ه. ق) از تلامذه میرزا جان شیرازی.

۲- از قاضی نورالله شوشتری صاحب مجالس المؤمنین مقتول به سال (۱۰۱۹ ه. ق).

۳- از سید سند میرمحمدباقر داماد (م ۱۰۴۰ ه. ق).

۴- از مولی عبدالغفار بن محمد بن یحیی گیلانی از شاگردان میر داماد.

۵- از مولی شمس‌الدین محمد معروف به ملاشمسا معاصر با ملاصدرا تاریخ فراغت از تألیف (۱۰۴۵) و آن حاشیه‌ای است بر الهیات تجرید و شرح جدید و حاشیه خفری.

۶- از مولی عبدالرزاق بن علی بن حسین لاهیجی قمی صاحب شوارق الالهام.

۷- از سیدحسین بن رفیع‌الدین محمدبن محمود مرعشی معروف به سلطان‌العلماء (م ۱۰۶۴ ه. ق).

۸- از میرزا ابراهیم فرزند ملاصدرا (م حدود ۱۰۷۰ ه. ق).

۹- از شیخ حسین بن ابراهیم تنکابنی از اکابر تلامذه ملاصدرا و صاحب رساله حدوث العالم.

۱۰- کحل الابصار از رضی‌الدین محمد بن حسن قزوینی (م ۱۰۹۶ ه. ق).

۱۱- از میرزا محمد بن حسن شروانی (م ۱۰۹۸ ه. ق).

۱۲- از آقا رضی‌الدین بن آقا حسین محقق خوانساری.

۱۳- از مولی محمد قاسم بن محمد صالح اصفهانی (م ۱۱۰۴) در ذریعه آمده نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس موجود است.

- ۱۴- از آقا جمال الدین خوانساری معاصر یا میرزا ابراهیم بن ملاصدرا (م ۱۱۲۵ ه. ق).
- ۱۵- از مولی مهدی بن کریم گلپایگانی معاصر با میرزا ابراهیم بن ملاصدرا. حاشیه‌ای است بر امور عامه و جواهر و اعراض و الهیات.
- ۱۶- از سبط میرابوالقاسم فندرسکی به نام میرابوطالب بن میرزا بیک (م ۱۱۱۵ ه. ق) صاحب تحفه العالم در شرح پادشاهی سلطان حسین صفوی که به سال ۱۱۰۷ نگاشته.
- ۱۷- از محمد مسیح فدشکوئی (م ۱۱۲۷ ه. ق) از شاگردان آقا حسین محقق خوانساری.
- ۱۸- از آقا محمد باقر بهبهانی معروف به وحید بهبهانی بر اوایل این حاشیه (م ۱۲۰۶ ه. ق).
- ۱۹- از محمد جعفر بن محمد صادق لاهیجی (م پس از ۱۲۶۴ ه. ق) از حکمای معاصر محمد شاه قاجار و صاحب شرح مشاعر مطبوع. همچنان که ملاحظه می‌شود، از میان شروح، تسدید القواعد معروف به شرح قدیم و کشف المراد علامه حلی و شرح قوشچی معروف به شرح جدید و شوارق الالهام فیاض لاهیجی، بیشتر از دیگر شروح مورد توجه صاحب نظران قرار گرفته است.
- و از میان حواشی، حاشیه جرجانی بر شرح قدیم و حاشیه قدیم دوانی و حاشیه خفری بر شرح جدید، بیشتر از دیگر حواشی مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.
- امید است با شناسایی اولیه این شروح و حواشی که موضوع این نوشتار است، اندیشمندان و مؤسسات علمی به این آثار توجه بیشتری مبذول نموده و با رعایت اولویت تصحیح و تحقیق این آثار را در دستور کار خود قرار دهند تا راه برای بررسی علمی این آثار هموار گردد.
- شایان ذکر است که اغلب این آثار تا کنون به صورت دستنویس باقی مانده و جز سه یا چهار عدد از آنها منتشر نشده است.

ویژگی‌ها

آشکارترین ویژگی این کتاب، اختصار فوق العاده آن است. خواجه نصیر در بسیاری از کتابهای خود، از جمله قواعد العقائد و اوصاف الاشراف و حتی شرح الاشارات و اساس الاقتباس، بنا را بر اختصار گذاشته بوده، ولی

این خصوصیت در تجرید به حدی است که شمس الدین محمود اصفهانی آن را از «الغاز» (چیستانها) به حساب آورده است. (قوشچی، ۱۳۸۵ش: ۳؛ حاجی خلیفه، ۲۰۰۸م: ۳۴۶)

البته اختصار این کتاب به جامعیت آن لطمه‌ای وارد نساخته و عبارات کتاب در عین کوتاه بودن جامع و گویا هستند. دو عامل جامعیت در عین ایجاز و اختصار یکی از مهمترین عوامل جلب توجه متکلمان بوده است. عبارتها بقدری موجز و در عین حال گویاست که با اندک تغییری می‌توان آنها را منظوم نمود، بعضی از متکلمان معاصر معتقدند که حکیم سبزواری در منظومه خود از متن تجرید الاعتقاد بهره‌وفی برده است. (ربانی گلپایگانی، خرداد و تیر ۱۳۷۳)

بهره‌گیری از اصطلاحات و قواعد فلسفی در اثبات مسائل کلامی، چنان که اکثر صفات جمال و جلال الهی را بر پایه اصل «وجوب الوجود بالذات» اثبات نموده و گفته است: «و وجوب الوجود يدل على سرمدیته و نفی الزائد و الشریک و المثل.... و علی ثبوت الجود والملك و....» و بر اثبات علم الهی سه برهان اقامه کرده است که برهان دوم و سوم از آن فلاسفه می‌باشد. چنانکه گفته است: «والاحکام و التجرد و استناد کل شیء الیه دلائل العلم».

خواجه طوسی قبل از کتابت تجرید الاعتقاد «تجرید المنطق» را تألیف نموده است، (و بزرگانی چون علامه حلی (متوفی ۷۲۶) آن را شرح کرده‌اند) زیرا بدون آشنایی با منطق که روشهای استدلال را می‌آموزد، ورود در فلسفه و کلام ممکن نیست.

اگر چه ورود به قلمرو مباحث کلامی از طریق طرح بحثهای منطق و فلسفه قبل از محقق طوسی نیز متداول بوده است، چنانکه در کتاب «یاقوت» تألیف ابواسحاق اسماعیل بن نوبخت (قرن چهارم هجری قمری) همین روش بکار رفته است، ولی روش محقق از نظر گستردگی و جامعیت کاملاً بی‌سابقه و نوین است.

بنابراین خواجه نصیرالدین با حفظ مبانی کلام امامیه که مهمترین آن قاعده حسن و قبح عقلی است، در تبیین بسیاری از مسائل کلامی از قواعد و دلایل فلسفی بهره گرفت و برای آنکه آیندگان نیز روش او را دنبال کنند در تنظیم متن معروف کلامی خود (تجرید الاعتقاد) نخست به بررسی مباحث فلسفی پرداخت آنگاه وارد حوزه مسائل کلامی شد

در این کتاب، برخلاف دیگر کتابهای کلامی پیش از آن، مبحث معاد

بعد از مبحث نبوت آمده است. پیش از خواجه، بحث معاد به سبب ارتباط بحث وعد و وعید و ثواب و عقاب با صفات حق تعالی و بویژه بحث عدل خداوند قبل از نبوت و امامت طرح می‌گردید؛ اما در تجرید مباحث نبوت و امامت ارتباط نزدیکی با مباحث عدل الاهی پیدا نکرده و توجه خواجه در آنها برخلاف پیشینیانش، بیشتر معطوف به لطف الهی است. (نصیرالدین طوسی، ۱۴۰۷ق: ۳۴۸، ۳۶۲)

نسخه شناسی

نسخه‌های خطی این کتاب به تعداد زیادی در کتابخانه‌های داخل کشور و خارج وجود دارد. ما برای نمونه نسخه‌های آن را در چند کتابخانه ذکر می‌کنیم: (صدرائی خویی، ۱۴۲۴ق: ۲۴)

- مرعشی (ش ۳۱۲۳) قریش بن هاشم حسینی، ۹۵۵ در مکه مکرمه.
- مرعشی (ش ۵۱۲۳) ابو الحسن بن عبد الله استرآبادی، ۹۶۵ در دمشق.
- مرعشی (ش ۶۵۲۵) محمّد تبریزی معروف به برهان المنجمین، قرن یازدهم هجری.
- مرعشی (ش ۶۹۰۸) حسن بن حسین بیانیه کلایی لاهیجی، سه شنبه ۱۳ صفر ۹۹۶ در قزوین.
- مرعشی (ش ۷۸۵۸) محمّد علی بن محمّد حسن نائینی، ۱۲۶۸.
- آستان قدس رضوی (ش ۹۲۲۴) محمّد مهدی، ۱۱۲۲.
- آستان قدس رضوی (ش ۸۵۳۴) عباس قلی شریف رازی، ۱۳۵۳ ق.
- آستان قدس رضوی (ش ۳۶۴) محمّد مقیم، بدون تاریخ کاتب.
- آستان قدس رضوی (ش ۱۴۸۲۰) بدون نام کاتب، بدون تاریخ کاتب.
- مدرسه عالی شهید مطهری، تهران (سپهسالار سابق) (ش ۶۳۶۵) بدون نام کاتب، ۹۸۷ ق.
- مدرسه عالی شهید مطهری، تهران (ش ۶۳۶۶) بدون نام کاتب، ۱۰۹۷ ق.
- مدرسه عالی شهید مطهری، تهران (ش ۶۳۶۷) محمّد علی
- کرمانشاهی در سپهسالار، شعبان ۱۲۸۰.
- مدرسه عالی شهید مطهری، تهران (ش ۶۶۸۵) محمّد رفیع بن محمّد رضا، دو شنبه جمادی الاول ۱۰۷۸ ق.
- قم. کتابخانه مسجد اعظم (ش ۳۳۲۳) بدون نام کاتب، ۱۰۱۱ ق.
- قم. کتابخانه مدرسه فیضیه (ش ۱۷۹۵) قرن یازدهم، مهر علی (فهرست ۱/۳۷).

- دانشگاه (ش ۳۶۲۶ و ۴۱۷۶ و ۵۰۶۶ و ۷۰۲۵ و ۷۱۴۳ و ۷۴۱۳ و ۸۹۴۴).
- مجلس (ش ۴۹۵۴) میر جعفر بن عبد الله حسینی، ۱۰۶۹ ق (فهرست ۱۴ / ۲۴۲).
- مجلس (ش ۵۰۷۹) عبد الله، ۱۳۰۸ ق (فهرست ۱۵ / ۳۵).
- مسجد گوهر شاد مشهد، (ش ۱۶۴۳) فضل الله بن محمد حسینی، ربیع الاول ۹۶۲ ق، (فهرست چهار کتابخانه مشهد ۲۳۲).

چاپها:

- ۱- تهران، سنگی، بدون تاریخ، جیبی، ۱۱۱ صفحه.
- ۲- تهران، ۱۲۸۰ ق، سنگی، همراه با شوارق الالهام.
- ۳- بمبئی، ۱۳۱۱ ق، سنگی، ۳۴۴ ص، همراه با کشف المراد.
- ۴- قم، ۱۴۰۷ ق، ۳۳۶ ص، با تحقیق محمد جواد حسین جلالی. (همان)

منابع

- احمدی، احمد، (۱۳۵۸ش)، مجموعه مقالات فلسفی، تهران: حکمت.
- موسوی بجنوردی، کاظم، (۱۳۷۴ش)، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، چاپ دوم.
- مدرسی، محمد، (۱۳۶۳ش)، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران: امیرکبیر.
- محقق دوانی، ملا اسماعیل خواجه‌ئی (۱۳۸۱ش)، سبع رسائل، تهران، چاپ اول.
- حداد عادل، غلام علی (۱۳۸۰ش)، دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، دوم، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- علامه حلی (۱۴۱۳ق)، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، چاپ چهارم، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۴۰۷ق)، تجرید الاعتقاد، تحقیق حسینی جلالی، چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۸۶ش)، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۹ش)، آشنائی با علوم اسلامی، ج ۲، تهران.
- صدرائی خوئی، علی (۱۴۲۴ق)، کتابشناسی تجرید الاعتقاد، اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- طوسی، (۱۴۱۳ق)، الفهرست، مشهد: آستانه الرضویه المقدسه، مجمع البحوث الاسلامیه.
- حسینی اشکوری، احمد، مرعشی، محمود بن شهاب‌الدین، افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (بی تا)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، مطبعة النخيام.
- آقابزرگ الطهرانی (۱۴۰۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعة، چاپ سوم، دار الاضواء.
- محمدعلی آزاد کشمیری (۱۳۸۷ش)، نجوم السماء فی تراجم العلماء، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- حاجی خلیفه (۲۰۰۸م)، کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، (۱۳۵۹ش)، تلخیص المحصل، تهران: عبدالله نورانی.

- تبریزی، علی بن موسی ثقه السلام (۱۴۳۳ق)، مرآة الکتب، قم: مکتبه سماحه
آیه الله العظمی المرعشی النجفی الکتبری.